

Марко М. Радуловић

Институт за књижевност и уметност, Београд

markorad984@gmail.com

ПРОБЛЕМИ ПОЕТИЧКЕ РЕАКТУЕЛИЗАЦИЈЕ СРЕДЊОВЕКОВНОГ НАСЛЕЂА У ПОСЛЕРАТНОМ МОДЕРНИЗМУ

Апстракт: Значајан ток српског песништва друге половине 20. века у знаку је стваралачке реактуелизације и поновног откривања средњовековног наслеђа. Такво усмерење присутно је код неких од водећих песника послератног модернизма какви су Васко Попа, Миодраг Павловић, Иван В. Лалић и Љубомир Симовић. Истовремено оваква стваралачка оријентација отворила је различита поетичка и културолошка питања од којих је једно од најзначајнијих оно о природи везе која се са овом удаљеном епохом успоставља. Наиме, да ли је могуће остварити аутентичан контакт између средњовековља и двадесетог века упркос језичкој, духовној, па и цивилизацијској дистанци која се између њих сместила?

У нашем истраживању покушаћемо да дефинишемо природу те везе онако како се она јавља код најзначајнијих песника друге половине 20. века, односно указаћемо како се нека од важних поетичких усмерења послератног модернизма (идеје целине и историје, песме као молитве) формирају управо кроз сусрет са средњовековном поетиком и погледом на свет. То ће нам помоћи да пажљивије испитамо да ли се ова веза успоставља и реализује искључиво као индивидуалан песнички чин модернистичке поетике или је ипак плод деловања дубљих и старијих културноисторијских сила и енергија. Такво истраживање требало би да нам помогне да формулишемо недвосмислен одговор на питање да ли је средњовековно наслеђе само део индивидуалног песничког памћења или припада ширем духовном бићу српске историје и културе.

Кључне речи: средњовековно наслеђе, послератни модернизам, поетичка реактуелизација, песничко памћење, културно-историјска свест, ново средњовековље

Када историчари књижевности говоре о вези са Византијом, односно о присуству и значају Византије за поетику нове српске књижевности, под тим појмом често се подразумева широк корпус који се простире од српског средњег века до директног византијског наслеђа. Тако Драган Бошковић повезује појам византијског са српском средњовековном државом и констатује да у историјама српске књижевности: „од Византије, дакле, после Доситеја, нема више ничега, као што је историјски нема од пада Константинопоља и пада средњовековне српске државе.“¹

Овакво довођење у блиску везу византијског културног наслеђа и српске средњовековне баштине у начелу је оправдано јер је неоспорна чињеница да се српска средњовековна књижевност уобличила на естетичким и поетичким основама византијске књижевности.²

Ипак, потребно је направити једну дистинкцију. Иако културолошки и поетички веома блиски, византијско и српско средњовековно наслеђе не треба поистоветити. На то упућује и Димитрије Богдановић када каже да се стара српска књижевност: „налази уклопљена у систем жанрова средњовековне и византијске књижевности, али је дело сопственог аутора, што значи – писца српске народности, производ сопствене културне средине чак и када аутор није по народности Србин, дело које се тиче своје, националне

¹ Драган Бошковић, „Византија: идентитет или утопија историје српске књижевности?“, у: *Византија у (српској) књижевности и култури од средњег до двадесет и првог века* (Крагујевац: ФИЛУМ, 2013), стр. 75.

² Стога је и „повратак“ средњовековљу у српској књижевности 20. века истовремено био плод настојања да се открије важна епоха сопствене књижевне историје, али и да се преко ње допре до Византије, чије је писано стваралаштво сачувало у себи начела и облике античке поетике, чиме би се показало да српска књижевност има директну везу са најдубљим стваралачким основама европске цивилизације и културе.

теме односно састав у служби националног култа.“³ Отуда синонимно коришћење византијског и српског средњовековног наслеђа треба узимати са опрезом, истовремено свесни сличности које ови појмови подразумевају, али и неминовних разлика. Наиме, српска средњовековна књижевност припада византијском културном кругу, али то строго гледано не значи да се она може узимати као синоним за целокупно византијско наслеђе у српској књижевности. Она је једна варијанта тог наслеђа, од њега одвојена језиком, а потом и извесним тематским корпусом услед чињенице да изражава историјско и црквено искуство српског народа. Преко средњовековне епохе, српска књижевност заиста је повезана са Византијом, али се у 20. веку византијско наслеђе не прима директно, већ пре свега онако како је сачувано у српској средњовековној књижевности.

Како бисмо истовремено указали на природну уклопљеност ове књижевности у византијски културни круг, али и указали на њену самосвојност која проистиче из повезаности са српским историјским искуством, предлажемо термин „српсковизантијско (књижевно) наслеђе“ као синониман са српским средњовековним наслеђем. Дакле, говорићемо о реактуелизацији српсковизантијског наслеђа у песништву послератног модернизма.

Граница између старе и нове књижевности

Истраживање статуса српсковизантијског наслеђа у новој култури, односно уочавање веза између старе и модерне књижевности отежано је због чињенице темељне поетичке различитости једног и другог типа културе.

Српска средњовековна књижевност била је црквена по свом карактеру. Њен задатак и функција састојали су се у томе да се путем

³ Димитрије Богдановић, *Историја старе српске књижевности* (Београд: СКЗ, 1991.), стр. 30.

речи искаже религиозно осећање света кроз учешће у ритуалном и култном прослављању у цркви. Она је сходно томе била сакрална и устројена по јасним правилима у којима није било места за оригиналност ни начело ауторства.⁴ За разлику од ње савремена књижевност је слободна, секуларна, оригинална и изразито индивидуална.⁵ Поред ове разлике, прелазак на народни говор, промена цивилизацијске парадигме, продор нових естетских идеја и другачије слике света утицали су на формирање границе између средњовековне и нове књижевности.⁶ Међутим, та граница никада није била непропусна, о чему пише Јован Деретић:

„А што се тиче прве границе, у свом сталном јачању у току последња два века нова књижевност стално је тежила да је ослаби, релативизује, да отклони временске, језичке и цивилизацијске наслаге, како би истински, а не само номинално, и стару књижевност

⁴ „Средњовековни писци примарно се јављају као представници основних институција нашег тадашњег друштва, српске цркве и српске државе, од којих је прва сакрална, а друга сакрализована институција. Стога се они пред њиховом величином као појединачне личности сасвим губе. На свој рад гледају као на облик служења тим институцијама, односно, као начин служења Богу од кога оне потичу“ (Јован Деретић, *Поетика српске књижевности* (Београд: „Филип Вишњић), стр. 52.).

⁵ „Нова књижевност је писана и ауторска књижевност у пуном значењу тих речи и са свим последицама које из тих значења произилазе; њену основу чини индивидуално стварање и стална производња нових дела; писци су примарно ствараоци...“ (*Исто*, стр. 53).

⁶ „Радикална промена идеолошке, културне и поетичке парадигме, а не само промена књижевног језика, довела је до тога да је знатан део духовног искуства старе књижевности остао без праве стваралачке везе са књижевношћу новог доба. Због оваквог радикалног и свеобухватног културног преокрета, када се размишља о поетичком континуитету српсковизантијског наслеђа и нове књижевности, лакше је учавати дисконтинуитете него утемељено говорити о истинским везама“ (Марко Радуловић, *Српсковизантијско наслеђе у српском послератном модернизму* (Васко Попа, Миодраг Павловић, Љубомир Симовић, Иван В. Лалић (Београд: Институт за књижевност и уметност, 2017), стр. 16).

осећала као део властите традиције. Научна реконструкција старог књижевног наслеђа и стваралачка асимилација његових елемената и вредности у живу књижевност међусобно се допуњују и узајамно покрећу“.⁷

Чињеница је да у савременом добу писано средњовековно наслеђе није било лако доступно као што је то случај са фолклорном књижевношћу. Недовољна приступачност текстова, другачији језик, поетичке и цивилизацијске удаљености, утицали су на то да статус овог наслеђа буде проблематизован.

Отуда можемо поставити питање да ли је обнова средњовековног наслеђа у 20. веку, посебно у његовој другој половини, само плод индивидуалног залагања песника те епохе и свестан чин неких историчара књижевности који тиме настоје да српској књижевности пронађу дубље корене, или то наслеђе представља интегралан, колективан и живи део историје српске књижевности?

Другим речима да бисмо разумели реактуелизацију средњовековног наслеђа у другој половини 20. века потребно је да се пре свега запитамо:

Чији је средњи век?

Питање које се од Скерлића увек изнова поставља, некад гласније, некад тише, јесте да ли је српско средњовековно наслеђе делатан део наше новије културе и књижевности или постоји само као епоха у историјама књижевности.⁸ Другим речима, да ли оно

⁷ Ј. Деретић, *Поетика српске књижевности*, стр. 90–91.

⁸ У својој знаменитој *Историји нове српске књижевности* (1912) Јован Скерлић је одрицао постојање било какве стваралачке везе између старе и нове књижевности. Он је, заправо, читавој средњовековној књижевности негирао било какве литерарне квалитете, свдећи је пре свега на писменост: „Стара српска,

припада нашем колективном памћењу и наслеђу као што је то случај са народном и другим епохама наше књижевности или је плод индивидуалног интересовања различитих песника?

Драган Бошковић примећује да Деретић „од Доситеја до касног модернизма само једном“ помиње византијску културну и поетичку оријентацију у вези са поезијом Ивана В. Лалића. Стога он закључује да „од Византије, дакле, после Доситеја, нема више ничега, као што је историјски нема од пада Константинопоља и пада средњовековне српске државе“⁹. Другим речима, чини се да је Скерлић условно био у праву и да византијска поетика, култура и цивилизација не играју битну улогу у новијој српској књижевности све до 20. века када долази до обновљеног интересовања песника, писаца и научника. Питање колико је онда Византија органски део идентитета наше књижевности, а колико „само“ индивидуално поетичко опредељење појединих аутора мора се поставити.

Међутим, можда неочекивано, византијско-хришћански дух помиње један књижевни историчар романтизма. Односно, налази га и одређује као пресудан за неке од најбољих песама Лазе Костића („Певачка `имна Јовану Дамаскину“). Реч је о Миодрагу Поповићу. За разлику од устаљеног виђења Костићевог „укрштаја супротности“

средњовековна књижевност, готово искључиво црквеног карактера, коју су црквени људи у црквеним идејама писали за црквену употребу и за црквене читаоце, није могла бити од утицаја на једну књижевност новог, световног доба. Сва та књижевност литургијских требника, типика, канона, хронографа, законика, хагиографијских списа, `хвалних житија` христољубивих и благочестивих владалаца и црквених великодостојника, у најбољем случају апокрифних дела и болесне црквене романтике, све је то било више писменост но књижевност у правом смислу речи, и ако се данас броји у књижевност то је у недостатку чега другог, и зато што је то тако досада примљено (Ј. Скерлић, *Историја нове српске књижевности* (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1997), стр. 19).“

⁹ Д. Бошковић, „Византија: идентитет или утопија историје српске књижевности?“, стр. 75.

присутног у овој песми, коме је већина тумача корене тражила у античкој философији, Поповић чувену Костићеву химну види управо као производ православне духовности и одговарајућих песничких поступака којима се она изражава.¹⁰ Поповићеве увиде о Костићевој вези са наслеђем српске средњовековне књижевности на други начин потврђује и допуњава рад Јасмине Грковић Мејдор.¹¹ У њему ауторка показује да се Костић приликом грађења својих чувених песничких неологизама у великој мери ослањао на лексику средњовековног језика, односно да је „морао бити надахнут творбеним богатством црквенословенске лексике“ (стр. 64). Отуда, не можемо без резерве тврдити да Византије уопште нема након Доситеја све до 20. века. Видимо да је она присутна код једног од наших највећих песника романтизма.

За наше питање да ли су средњовековна духовност и стваралаштво интегрално и делатно наслеђе српске културе и књижевности, а не тек егзотични музејски експонат, оваква врста скривених трагова, може бити од великог значаја.

Наиме, Костић није оставио велики број писаних сведочанстава о свом односу према старој књижевности, али остаје чињеница да је њене вредности потпуно природно укључио у своју поезију, толико природно да су оне дуго остале непримећене. То би могло да потврди пословичну истину да правог и потпуног прекида са традицијом не може бити. Односно у нашем случају: да је средњовековно наслеђе чак и када је потиснуто, увек присутно и „на домаку руке“ (Васко Попа) песницима.

¹⁰ Миодраг Поповић, *Историја српске књижевности – Романтизам* (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1972), стр. 319.

¹¹ Ј. Грковић Мејдор, „Отисци језичке прошлости у делима Лазе Костића, у: *Лазе Костић 1841–1910–2010* (Београд: САНУ, 2011).

Симбол или супстанца

Међутим, шта значи присутност овог наслеђа у 20. веку? Да ли се оно може тумачити искључиво као индивидуално (само)одређење песника или представља дубљу потенцију једне културе? Другим речима, да ли је то наслеђе само симболички орнамент или стална могућност наше књижевности?

Када говори о присуству византијских елемената у новој српској књижевности, Бошковић га везује пре свега за 20. век и види у њему симболичко самоодређење песника:

„Онолико колико је српска литература била византијска, дакле, европска, од просвећености је опет и само европска, са тек касније, у двадесетом веку покренутим интересом за симболичком артикулацијом византијског наслеђа (од Бојића, преко Винавера, Растка, до Ивана В. Лалића или Павића и др), доживевши да данас постане мање од симболичког орнамента, а више књижевно помодарство“.¹²

Дакле, утисак је да је за Бошковића византијско наслеђе у модерној књижевности сведено у најбољем случају на симболички орнамент који служи појединим песницима да изграде и одреде сопствену поетичку (само)свест. Нема сумње да су, свако из својих различитих поетичких разлога, преко средњовековне српске књижевности песници заиста тражили пут ка Византији. Тако када Павић назове себе византинцем или Лалићев песнички субјект себе одреди као „скутоношу њене (Византијине прим. М. Р.) поплуване сенке“, ту можемо видети „симболичку артикулацију“ тог наслеђа, својеврсно поетичко / културолошко одређење сопствене позиције.

¹² Д. Бошковић, „Византија: идентитет или утопија историје српске књижевности?“, стр. 76.

Међутим, када Винавер у српским средњовековним текстовима, дакле на директној грађи, трага (безуспешно) за језиком који би био основа нове поезије, другачија од оне коју пружа фолклорни десетерац, када Бојић на основу средњовековних житија драматизује идеју историје, односно када се Попа директно инспирише архитектуром и ликовном уметношћу средњовековних манастира, али и „златокрилим химнографима“, напослетку када Лалић посегне за формом канона како га налази у нашим средњовековним службама, онда не можемо рећи да је реч тек о симболичкој артикулацији, односно искључиво индивидуалној реактуелизацији тога наслеђа, већ о сталној и природној унутрашњој потенцији српске културе. Чињеница да је тек у 20. веку ово наслеђе постало шире присутно условљена је објављивањем нових рукописа и преноса на савремени језик, а потом и духовним прекупацијама савремених песника. Тако су се у 20. веку, посебно у његовој другој половини, на најбољи начин стекли услови да дође до шире стваралачке реактуелизације српсковизантијског наслеђа. Међутим, погрешно би било везивати ово наслеђе искључиво за 20. век: веза са њим никада није била у потпуности пресечена, стога оно представља сталну потенцију српске културе и књижевности.

Инсистирање на Скерлићевом суду о средњем веку понекад може да створи утисак да је могућност континуитета са овом епохом искључиво проблем историје српске књижевности. Међутим, након Другог светског рата појављује се знаменита књига Ернста Роберт Курцијуса *Европска књижевност и латински средњи век*¹³ у којој се поставља теза да је за разумевање европске књижевности као целине потребно темељно познавање средњовековне књижевности, а да је управо та епоха у тадашњој науци о књижевности најмање проучена:

¹³ Ернст Роберт Курцијус, *Европска књижевност и латински средњи век* (Београд: СКЗ, 1996).

„Као што је већ наговештено, ниједан период европске књижевне историје није тако мало познат и истражен као латинска књижевност раног и високог средњег века. А из историјског схватања Европе произлази да управо тај народ, као везни члан између антике која пропада и западног света који се тако полако ствара, заузима кључну позицију“.¹⁴

Слични су и проблеми који искрсавају приликом проучавања и интеграције средњовековног наслеђа:

„Али за уобичајену историју књижевности модерна Европа почиње тек око 1500. године. То има исто толико смисла као кад бисмо обећали опис Рајне, а дали само део од Мајнца до Келна. Постоји, додуше, и „средњовековна“ историја књижевности. Она почиње око 1000. године, дакле, да останемо при истој слици, већ код Штразбурга. А где је време од 400. до 1000. године? Ту би се морало почети већ код Базела [...] Тај део пута се прећуткује – из сасвим простог разлога: књижевност тих столећа је, уз занемарујуће изузетке, написана на латинском.“¹⁵

Видимо да је и на западу једна од кључних препрека за разумевање средњовековне књижевности био управо језик. Медиевистички импулс који се јавио у српској науци о књижевности након Другог светског рата био је, дакле, комплементаран са сличним струјањима у западноевропској науци о књижевности. Оно што је латински средњи век представљао за западноевропску књижевност, то је византијска традиција требало да значи за словенске књижевности: директну везу са антиком. Однос књижевних проучавалаца према средњем веку у европској историји књижевности формирао се на блиским мотивима, суочио са сличним

¹⁴ Исто, 28.

¹⁵ Исто, 23.

проблемима и имао заједнички циљ: боље разумевање порекла и генезе сопствене књижевности.

Отуда је у 20. веку темељније проучавање средњовековља и његово укључивање у традицију било императив, не само због те епохе као такве, већ управо због традиције као целине: наиме средњи век се јављао као она тачка без које је немогуће право разумевање порекла сопствене књижевности.

Овакви увиди указују нам да је српсковизантијско наслеђе у делима модерних песника могло да поприми различите симболичке видове, али да је такође представљало несумњиву чињеницу њихове књижевне историје, па тако и једну од могућих упоришних тачака њиховог песничког идентитета. Курцијус такву аутентичну везу са књижевном традицијом означава као: „учешће у супстанци“. Наиме, овај књижевни историчар и мислилац истиче да су Георге и Гете осећали истинску, а не сентименталну повезаност са Римом:

„Наводим ова сведочанства јер говоре о једној везаности Немачке, која је некада припадала Империји, за Рим, везаности која није сентиментална рефлексја него учешће у супстанци. У оваквој свести историја је постала присутна. Ту уочавамо Европу“.¹⁶

Иако знатно касније, тек у 20. веку и са другачијим поетичким предзнаком, историјска свест наших послератних модерниста која се откривала у стваралачком односу према нашем средњовековљу, истовремено је била и свест о европским коренима српске књижевности. Слично као што је Немачка „припадала Империји“ тако је и Србија била део византијског културног круга, окренута ка Константинопољу. Отуда је ова веза, онако како се јавља у поезији српског послератног модернизма, носила богат симболички потенцијал, али представљала и право „учешће у супстанци“ које је

¹⁶ Е. Р. Курцијус, *Европска књижевност и латински средњи век*, стр. 25.

омогућавало песничку артикулацију историјске свести и европских корена српске књижевности.

Кратак осврт на средњовековно наслеђе у првој половини 20. века

У првој половини 20. века, средњовековна грађа пренесена на савремени језик била је доступна тек делимично. Међутим, то није спречило ствараоце различитих поетичких уверења и усмерења да буду привучени тим наслеђем. Из перспективе својих поетика свако од њих у средњовековној традицији налазио је подстицај. Тако је Милутин Бојић пронашао начин да артикулише поетску визију историјског процеса у својим песмама и драмама са темама из српске средњовековне историје. Винавер је у језику средњовековних житија трагао за мистиком израза и алтернативним ритмовима српске књижевности који би почивали на другачијим основама од епског десетерца. Милан Ракић је, загледан у то наслеђе, артикулисао песничке медитације о култури и протоку времена, а Јован Дучић о величини наше државне прошлости. Настасијевић је у језику средњовековља пронашао инспирацију за свој особен песнички израз, док га је Растко Петровић повезивао са ранијим старословенским слојевима српске културе. Другим речима, упркос недовољној приступачности писаних извора, српсковизантијско наслеђе наслућивало се у својој ширини и сложености, није било редуковано, а још мање мртво, те тако није представљало пуки амблем, већ живо наслеђе према коме је сваки песник могао да заузме сопствени став. Чињеница да су и тако различити аутори какви су били Бојић и Винавер у српсковизантијском наслеђу налазили подстицаје за остваривање својих сасвим индивидуалних песничких програма, говори у прилог томе да је ово наслеђе (иако

делимично приступачно) у 20. веку ипак представљало подстицајан део културне и књижевне историје.¹⁷

Једна ствар показује се као посебно битна за разумевање двадесетовековног односа према српсковизантијском наслеђу. Иако, како смо већ истакли, текстуално делимично доступно, средњовековно наслеђе је у првој половини тог века било визуелно присутно. Оно се могло наћи и видети у манастирима и црквама у виду фресака и архитектуре. Због тога је један значајан ток модернистичког песништва двадесетог века био инспирисан ликовним и визуелним достигнућима средњовековља.¹⁸ Управо певање о манастирима и фрескама представља једну од константи песничког реактивирања средњовековног наслеђа у 20. веку. Иако су разлози за то преваходно поетички, они су истовремено и практични: на визуелном плану српски средњи век оставио је нека од класичних достигнућа ликовне и архитектонске уметности са којима је лакше било ступити у комуникацију него са ређе доступним средњовековним текстовима.

Средњовековно наслеђе ипак у првој половини двадесетог века није представљало доминантан поетички ток, иако је однос према њему био хетероген и разноврстан, присутан код неких од водећих песника тога доба. Стога је тај део двадесетог века протекао у спорадичном и индивидуалном евоцирању извесних тема и мотива средњовековне уметности.

¹⁷ „Старији слојеви традиције – у првоме реду средњовековна религиозна духовност, византијска цивилизација и стара словенска митотворна духовност и култура – доживели су своју ренесансу у модерној уметности“ (Милан Радуловић, *Раскрића српског модернизма: идеолошки и културни контекст српске књижевности XX века* (Београд; Фоча: Институт за књижевност и уметност; Православни богословски факултет Св. Василија Острошког, 2007), стр. 113.

¹⁸ У овом контексту речита су сведочанства архитектке Александра Дерока о његовом путовању са Растком Петровићем по српским средњовековним манастирима ради проучавања њихове архитектуре, сликарства и уметности.

Међутим, друга половина 20. века доноси потпунију и ширу реактуелизацију српсковизантијског наслеђа у поезији. Овај ток текао је паралелно са медијавелистичким истраживањима којима су неретко доприносили и сами песници. С друге стране, и понеки научници често су имали песнички однос према овом наслеђу.

Ново средњовековље¹⁹ у другој половини 20. века

Након Другог светског рата српсковизантијско наслеђе постаје све доступније: штампају се и преносе на савремен језик житија и службе, објављују антологије, пишу научни радови и есеји. Када је у питању песništво, ствараоци у средњовековној књижевности трагају за старом поезијом са којом би могли да ступе у жив и плодотворан дијалог. У прозним жанровима каква су житија они уочавају поетске одломке, а испод правоверног исповедања вере покушавају да допру до индивидуалних расположења средњовековних стваралаца и онога што је у тим расположењима блиско савременом човеку. У складу са тим песници какви су Павловић и Попа укључивали су у своје песничке антологије²⁰ прозне одломке из средњовековних текстова, графички представљене као стихове. Слично су радили и медивести Ђорђе Трифуновић и Ђорђе

¹⁹ За разлику од бројних значења које појам „ново средњовековље“ поприма у различитим контекстима, ми под њим подразумевамо процес иманентан српској култури у којој се после периода изгнанства и заборављања, егзистирања у пределима несвесног, средњовековни религиозно-естетички увиди поново откривају и на стваралачки начин укључују у токове модерне поезије.

²⁰ М. Павловић: *Антологија српског песništва (XIII–XX век)* (Београд: СКЗ, 1964); В. Попа: *Јутро мислено: немањићско доба, зборник средњовековне српске поезије* (Нови Сад: Академска књига, 2008).

Сп. Радојичић.²¹ То је био израз настојања да се средњовековна књижевност потпуније приближи савременом читаоцу, а самим тим и отвори за модерно песничко искуство. Без обзира колико је, филолошки гледано, овакав однос према средњовековној грађи био научно утемељен, остаје неоспорна чињеница да је захваљујући њему у доброј мери „тамна“ српсковизантијска епоха постала интегралан део песничке самосвести, а самим тим и колективног културног памћења. Стога није претеран Павловићев закључак када каже: „Могућност да песничко завештање средњег века буде реално надахнуће нових песника тек се у наше време истински открива.“²²

Истовремено, однос према средњовековном наслеђу постаје унеколико монолитнији. Поред све особености и индивидуалности код песника се примећују извесне теме и мотиви, а пре свега начини реактивирања тог наслеђа, који су им заједнички и који проистичу из модернистичке поетике. Стога можемо тврдити да до значајног и ширег културног и поетичког контакта са средњовековним наслеђем долази у другој половини 20. века. Ипак, оваква оријентација не би била разумљива, а вероватно ни могућа без интересовања песника за то наслеђе у првој половини 20. века.

Из тог разлога резултат је извесне поетске правде, када у другој половини 20. века започиње систематична обнова и шире укључивање средњовековног наслеђа у поетике модерних песника, што је управо Станислав Винавер био тај који је препознао и поздравио такву оријентацију повезујући је са песницима прве половине 20. века, пре свих Миланом Ракићем. Свој текст посвећен Попиној *Кори* Винавер сугестивно назива „Нова Јефимија“, указујући

²¹ Ђорђе Трифуновић, *Из тмине појање – стари српски песнички записи* (Београд: Нолит, 1962); Ђорђе Сп. Радојичић, *Старо српско песништво IX–XVIII века* (Крушевац: Багдала, 1966).

²² М. Павловић, *Огледи о народној и старој српској поезији* (Београд: Просвета, 2000), стр. 198.

тако на духовну и поетичку блискост између Попиних песама о средњовековним манастирима са Ракићевом песмом о средњовековној деспотици и монахињи Јефимији.

Реактуелизација српсковизантијског наслеђа представља један шири покрет српске културе друге половине 20. века, а неке од најзначајнијих поетичких тенденција послератног модернизма настају управо као резултат плодотворног сусрета модерне и средњовековне свести. Духовне основе модернистичких тенденција биле су плодно тло које је омогућило интеграцију старе епохе српске културе у савремено уметничко искуство.

Шта лежи у основи таквих модернистичких преокупација и како су оне утицале на доживљај средњовековне уметности у другој половини двадесетог века?

- **Потреба за целином.** Поезија тога доба настајала је у атмосфери изразите фрагментарности и деконструисане стварности која је с једне стране била плод историјских околности послератне реалности, а с друге наслеђе претходне генерације југословенских надреалиста. Стога се код извесне групе нових песника, као духовна контратежа таквој атмосфери, природно јавила потреба за стабилном тачком гледишта са које ће свет и његове хаотичне промене бити могуће сагледати као смислене, повезане и целовите јер „васељена није страшна / ни огромна / кад је цела“, како каже Миодраг Павловић у песми са темом из средњовековне историје „Кантакузин“. Формално та се тежња за целином остваривала и као реактуелизација старих песничких облика каква је молитва, а врхунац је добила у трагању за великом формом, својеврсним новим епом. Таква форма требало је да представља композицију која ће на довољно чврст и смисаоно кохерентан начин успети да изрази хетерогеност модерне песничке свести и историјског искуства у које је урођена. Песници послератног модернизма трагали су за таквом

интегралном формом у дугачким поемама, сонетним венцима или кроз организацију песама у циклусе. Таква потрага није била искључиво везана за средњи век, али како је ту епоху управо одликовао интегралистички доживљај стварности реализован у различитим облицима какви су хагиографије, службе, химне, сасвим је природно што су песници и у њој тражили инспирацију и подстицај. Тако су они на свој начин поновили Винаверов пут када је за новом мистиком и другачијим изразом српске књижевности трагао управо у језику средњовековља. Управо је модерна реактуелизација средњовековног канона, интегралне форме старе књижевности, омогућила један од најцеловитијих и најзначајнијих „нових епова“. Реч је о *Четири канона* Ивана В. Лалића. Дакле, средњовековна форма канона какву познајемо од Јована Дамаскина, која се користи у богослужењу православне цркве, показала се погодном за остварење нечега што би се могло назвати епским изразом модерне поезије. У *Четири канона* су, кроз одређене кохезивне и ограничавајуће формалне и семантичке елементе које канон носи са собом, изражене и све главне стрепње и наде послератне поезије: жудња за целином и захтев да се прихвати и прослави творевина упркос страшном историјском искуству 20. века. Лалић покушава да успостави комуникацију на оној равни која је црквеној и секуларној поезији заједничка, а то је управо место где су оне пре свега поезија, дакле најдубља духовно-поетичка раван. Ово је сасвим легитиман песнички поступак, захваљујући коме средњовековни канон постаје део савремених поетских облика. Граница која постоји између средњовековне и модерне књижевности, која се још јавља и као граница између црквене и секуларне поезије, стваралачки је превазиђена: црквена поезија постала је део савременог песништва не губећи најдубља својства сопствене

сакралности, док је модерна поезија пронашла своју далеку духовну основу не губећи на модерности и слободи сопственог израза.²³ Лалићева заветна збирка веома је значајна не само када је у питању средњовековно наслеђе, већ и када је реч о остварењу неких од главних поетичких настојања послератног модернизма, какви су били тежња за целином и интегралном формом. У *Четири канона* двадесетовековни однос према средњем веку досегао је свој врхунац када је у питању свеобухватност и квалитет израза.

- **Идеја историје.** За средњовековно схватање света идеја историје има значајну улогу и најпотпуније је артикулисана управо у књижевности. Реч је о специфичној хришћанској визији историјског процеса који је у знаку Божје мудрости и човековог спасења из које перспективе се потом сагледавају и осмишљавају реални историјски догађаји. За другу половину 20. века која је у знаку кризе као последице светског рата, идеја историјског процеса била је веома важна и чврсто повезана са тражењем упоришне тачке, односно идејом целине. Стога је Византија, истовремено као реална историјска творевина, али и симбол песничког схватања света, имала важну улогу за песнике послератног модернизма. Оно што је њих привлачило у средњовековној визији историје била је пре свега идеја смисла, стабилне тачке гледишта са које се у хаотичном протоку времена могу сагледати духовне константе

²³ „Није, дакле, песник просто узео један стари облик да га испуни садржајем. Ново вино у старим меховима. Такав однос између раздвојеног облика и садржаја у поезији и не постоји, него једно редовно подразумева присуство онога другог, с узајамном зависношћу коју ретко кад умемо ваљано да образложимо. Ни старински канон не иде сам. Код Лалића га налазимо заједно с оним сакралним разумевањем света које га је и саздало. У њега као у контрастну подлогу песник уписује ново човеково искуство, испуњено зебњом и немиром [...] (Новица Петковић, „Обнова канона“, у: *Словенске пчеле у Грачаници* (Београд: Завод за уџбенике, 2007), стр. 191.

и назрети дубља упоришта. Другим речима, трагање за архетиповима. Као што је средњовековни песник у историји тражио трагове Божјег присуства чиме она бива трансцендирана, тако су и савремени песници у њој тражили мит – велику причу из које историја проистиче и која историју превазилази. У том смислу положај средњовековне књижевности био је за њих двострук: она је истовремено била богата архетипским фигурама, док је са Византијом у својој основи и сама личила на полузаборављени архетип сопствене културе, мистични, тамни симбол који је позивао на откривање и тумачење. Потрага за архетиповима, како су то истакли у својим есејима Јован Христић, а и Зоран Мишић, била је положена у основе песничке фасцинације историјом у другој половини 20. века.

- **Песник као летописац.** У вези са историјом веома је важна улога онога који историју бележи. Као што су средњовековни писци неретко стварали у неповољним историјским околностима, а своје стваралаштво видели као начин да се очува духовно и културно језгро човекове егзистенције, тако су и послератни модернисти били сведоци историјских процеса за које су осећали да озбиљно угрожавају духовне основе културе којој су припадали. Отуда се они, слично као средњовековни писари, јављају као сведоци пресудних историјских догађаја и изазова које поетски трансфигуришу чиме чувају од заборава и уништења високе вредности једне културе. О томе нам говоре између осталог Попина збирка *Усправна земља* у којој су многе песме изграђене кроз паралелизам историјског усуда средњовековног уметника и савременог песника, али и поезија Љубомира Симовића, Лалићева збирка *О Делима Љубави*, Павловићева *Велика Скитија* и многе друге појединачне песме.

- **Песма као молитва.** Хуго Фридрих је модерно песништво означио синтагмом „празан идеалитет“ указујући на парадоксалну позицију у којој се оно нашло услед тежње за бегом из стварности и истовременим недостатком трансцедентне садржине која би такав поетички бег учинила могућим: „Збрка такве модерности састоји се у томе да је до неурозе гони тежња да се побегне из стварности, али је немоћна да верује у неку садржајно одредљиву и смислом испуњену трансценденцију или да је створи.“²⁴ Послератни модернизам покушао је да отвори комуникацију са таквом стварношћу, односно да је пронађе у историји, миту и поетској религиозности. Отуда важна форма тог стваралаштва постаје молитва, песнички жанр који је у нашој књижевности најбоље остварен у средњем веку. Стара молитва садржала је две компоненте веома битне за поетичка уверења послератних модерниста: комуникацију са онтолошком стварношћу и артикулацију колективног гласа. На тај начин у другој половини 20. века остварене су неке од песнички најуспелијих молитава у историји српске књижевности, у којима се истовремено покушава да ступи у контакт са вишом стварношћу, било да је она одређена као Бог, светац, историјски завет или митско предање, и да се исказе колективно историјско искуство и стрепње заједнице којој песник припада.²⁵

Трагање за целином и интегралном песничком формом, песничка историософија и певање као молитва, односно начин успостављања

²⁴ Хуго Фридрих, *Структура модерне лирике – од средине XIX века до средине XX века* (Нови Сад: Светови, 2003), стр. 49.

²⁵ Поетске молитве послератног модернизма биле су онај део тог песништва који је најшире реципиран управо због тога што је најдубље резоновао са колективним искуством заједнице.

комуникације са вишом стварношћу, остварене су у поезији водећих песника послератног модернизма какви су Васко Попа, Миодраг Павловић, Иван В. Лалић и Љубомир Симовић. Ови поетички моменти формиран су кроз креативан сусрет савремене стваралачке потребе и духовног искуства средњовековне књижевности. Отуда стваралаштво ових песника представља важан пример на који начин се једна далека епоха преображава и враћа у модерну поезију доприносећи изградњи неких од њених основних поетичких одлика.

Алтернатива или кодификација

Инспирација средњим веком, проучавање и контакт са његовим наслеђем у другој половини 20. века јавили су се у оквиру ширег односа који су према традицији успостављали послератни модернисти. Наиме, настојање да се духовно искуство човечанства и уметничко стваралаштво, као један од његових највиших израза, сагледају као целина са својим континуитетима, тајним сродствима и непримећеним везама било је изузетно важно за њихову поетику. Због тога су песници ове провинијенције често трагали за далеким културама и епохама потонулим у полузаборав. Средњи век се српским песницима тако јавио као епоха која припада њиховој матичној књижевности, недовољно проучена, помало омаловажена, а која би могла да пружи неке важне „кристале духа“ неопходне за поетичку самоспознају. Осим тога, њен културолошки значај био је велики јер је српска књижевност управо кроз средњовековну епоху чврсто повезана са Византијом, а преко ње са античком књижевношћу, односно са самом европском класиком у историјском и вредносном смислу. Док је за Винавера српсковизантијска књижевност представљала пре свега могућност проналаска и изградње алтернативних основа српске књижевности, у другој половини 20. века на први поглед изгледа као да стваралачко

интегрисање средњовековног наслеђа у савремено песничко искуство има за циљ да потврди да српска књижевност поседује сопствену традицију са дугим трајањем. Стиче се утисак да је код Винавера била реч о алтернативи, а код послератних модерниста о својеврсној кодификацији. Међутим, тај утисак показује се као варљив. Сам појам традиције како се он јавља у послератном модернизму најпотпуније је одредио критичар Зоран Мишић:

„Традиција је она линија духовног и песничког опредељења, не одвећ популарна и не увек спасоносна, често и погибелна, у сваком случају неканонска, каткад и понорна, јеретичка и инфернална, али и узнесена и унутрашњим спокојством озарена, која се пружа од праистока нашег сећања до прага будућности коју песници слуте”.²⁶

Јасно је дакле, да је традиција у поетичким схватањима послератних модерниста била пре свега реакција на претходне песничке генерације, историјско окружење у коме су се обрели и дубока потреба њиховог стваралаштва. Отуда се она јавља као аутентична, револуционарна и откривалачка.

Средњи век – поново задобијен

За конституисање неких од кључних поетичких ставова послератног модернизма, однос према духовним потенцијама средњовековног наслеђа био је од изузетног значаја. Свако на свој начин, водећи песници те струје у поетичком наслеђу српске средњовековне духовности пронашли су неке од архетипских ситуација целокупне српске књижевности које не представљају само опште изразе и могућности песничког стварања, већ обликоване и реализоване видове историјског искуства српске књижевности,

²⁶ Зоран Мишић, *Критика песничког искуства* (Београд: СКЗ, 1976), стр. 251.

другим речима ставове које су њихови средњовековни претходници заузимали према различитим егзистенцијалним ситуацијама. Они су били остварени у средњем веку, али су настављали да трају и касније у промењеним поетичким, културолошким и цивилизацијским приликама и претпоставкама. Отуда можемо тврдити да у самим својим основама средњовековно наслеђе носи енергије које су инхерентне српском историјском и културном бићу и као такве представљају његов унутрашњи садржај. Стога, када је аутентичан, однос према средњовековљу у српској књижевности истовремено је и свест о сопственој традицији. Заједно са народном књижевношћу, средњовековно наслеђе представља класику српске културе: „И српска патријархална и српска црквена култура, које представљају националну класику у историјском и вредносном смислу, изграђене су на специфичним схватањима живота и личности, историје и културе.“²⁷

Отуда је природно што је двадесетовековни модернизам у средњовековном наслеђу нашао своје далеко утемељење, поетичке претке и дубље сродство. На тај начин средњовековна поетика је реактуелизована и интегрисана у савремену културу, показујући се подстицајном за песнике који припадају другој цивилизацијској и поетичкој равни. Другим речима, историја је прешла пут од Скерлићевог негирања средњовековне књижевности и запитаности „чији је заправо средњи век до средњег века поново задобијеног“. Отуда двадесетовековно откривање и интегрисање средњовековља у савремену културу и стваралаштво не представља само поетички програм одређене генерације песника, већ изнад свега начин на који једна култура поново открива и посваја (полу)заборављену епоху сопствене историје.

²⁷ М. Радуловић, *Раскрића српског модернизма: идеолошки и културни контекст српске књижевности 20. века*, стр. 21–22.

„Добри познаваоци књижевности знају да се поезија не развија само у виду спољашњег напретка, помоћу иновација, него и изнутра: она обнавља своју прошлост. Све што је раније у њему постојало може се вратити у живо песништво. Разуме се, не у истом, него у измењеном облику“.²⁸

Питање које смо поставили на почетку: да ли је однос према средњовековљу код главних представника нашег послератног модернизма плод искључиво модернистичких поетика њиховог доба и трагања за заборављеним традицијама или је диктиран логиком сопствене књижевности, сада добија свој одговор. Опште трагање за заборављеним традицијама у модернизму послужило је српским послератним песницима да оживе скрајнуту традицију сопствене књижевности. Међутим, то настојање никада није било везано само за један поетички оквир, већ је увек тежило да прерасте у шири културолошки програм, додирујући се често са главним тенденцијама медијевистике тога доба. Отуда су песници поред песама са мотивима, структурним и стилским елементима средњовековне књижевности, истовремено радили и на антологијама, писали есеје или учествовали у издавању и приређивању средњовековних текстова.²⁹ Друга половина 20. века представља редак и срећан сусрет филолошких открића и напора са песничким преокупацијама и усмерењима. Једноставно, била је то борба за осветљавање оног слоја сопствене традиције који је био недовољно истражен, али за који се непогрешиво осећало да крије важне одговоре на кључна питања српске књижевности.

²⁸ Н. Петковић, „Обнова канона“, 189.

²⁹ Посебно је важна сарадња песника Васка Попе са једним од водећих српских медијевиста Ђорђем Трифуновићем у часопису *Дело*, у рубрици која је доносила средњовековне текстове пренесене на савремен језик.

„Поетички дијалог са средњовековном књижевношћу после Другог светског рата представља више од модернистичког окретања прошлости и традицији; откривање средњег века инспирисано је, наиме, трагањем за идентитетом сопствене културе. Песничка ревитализација српсковизантијског наслеђа је, дакле, самосвојна, унутрашњом логиком културног развоја условљена и усмерена, стваралачка самоспознаја у новом добу“.³⁰

Управо кроз таква проучавања и стваралачки дијалог, то је наслеђе добило нов и неочекиван живот у 20. веку. Сазнања која смо стекли о српсковизантијском наслеђу у другој половини 20. века, аутентичност са којом је то наслеђе постало део модернистичког песничког искуства, могу нас навести на другачије и пажљивије читање целокупне књижевне прошлости и трагање за неуоченим средњовековним траговима у њој, али и на постављање питања о будућности овог наслеђа у српској књижевности: односно, можемо ли, када је поезија у питању, да замислимо средњовековно наслеђе изван поетичких оквира модернизма?

³⁰ Марко М. Радуловић, *Српсковизантијско наслеђе у српском послератном модернизму*, стр. 47.

Литература:

1. Богдановић, Димитрије, *Историја старе српске књижевности* (Београд: СКЗ, 1991)
2. Бошковић, Драган, „Византија: идентитет или утопија историје српске књижевности?“, у: *Византија у (српској) књижевности и култури од средњег до двадесет и првог века* (Крагујевац: ФИЛУМ, 2013), 73–79.
3. Грковић Мејдор, Јасмина, „Отисци језичке прошлости у делима Лазе Костића, у: *Лаза Костић 1841–1910–2010* (Београд: САНУ, 2011)
4. Деретић, Јован, *Поетика српске књижевности* (Београд: „Филип Вишњић, 1997)
5. Курцијус, Ернст Роберт, *Европска књижевност и латински средњи век* (Београд: СКЗ, 1996)
6. Мишић, Зоран, *Критика песничког искуства* (Београд: СКЗ, 1976)
7. Павловић, Миодраг, *Огледи о народној и старој српској поезији* (Београд: Просвета, 2000)
8. Петковић, Новица, „Обнова канона“, у: *Словенске пчеле у Грачаници* (Београд: Завод за уџбенике, 2007)
9. Поповић, Миодраг, *Историја српске књижевности – Романтизам* (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1972)
10. Радуловић, Марко М, *Српсковизантијско наслеђе у српском послератном модернизму (Васко Попа, Миодраг Павловић, Љубомир Симовић, Иван В. Лалић* (Београд: Институт за књижевност и уметност, 2017)
11. Радуловић, Милан, *Раскрића српског модернизма: идеолошки и културни контекст српске књижевности XX века* (Београд-Фоча: Институт за књижевност и уметност, Православни богословски факултет Св. Василија Острошког, 2007)
12. Скерлић, Јован, *Историја нове српске књижевности* (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1997)
13. Фридрих, Хуго, *Структура модерне лирике – од средине XIX века до средине XX века* (Нови Сад: Светови, 2003)

Marko M. Radulović

THE PROBLEMS OF POETIC REACTUALIZATION OF THE MEDIEVAL HERITAGE
IN POST-WAR MODERNISM

Summary

A significant portion of the Serbian poetry of the latter half of the 20th century was marked by creative reactualization and a rediscovery of the medieval heritage. Such orientation is present among some of the most significant poets of post-war modernism, such as Vasko Popa, Miodrag Pavlović, Ivan V. Lalić, and Ljubomir Simović. At the same time, such creative orientation raised various poetic and culturological questions, the most important of which is the one pertaining to the nature of the connection created with this distant epoch. Namely, is it possible to establish authentic contact between the medieval era and the twentieth century despite a language, spiritual, and even a civilizational distance lodged between them?

In our research, we will try to define the nature of this connection the way it appears in the work of the most significant poets of the latter half of the 20th century. In other words, we will examine whether this connection is established and realized exclusively as an individual poetic act of modernistic poetry or is it, after all, the result of more profound cultural and historical forces and energies after all. Such a study should be able to help us formulate and answer without a doubt the question of whether the medieval heritage is merely a part of poetic memory or it belongs to a broader spiritual being of Serbian history and culture.

Keywords: medieval heritage, post-war modernism, poetic reactualization, culturological consciousness